

В.М.Гром (Рівне)
Дослідження актуальних проблем Визвольної
війни в українознавчих центрах західної Європи і
Америци

Героїчна доба національно-визвольних змагань під керівництвом Б.Хмельницького становить одну з найцікавіших сторінок в українській зарубіжній історіографії. Виступаючи з позицій державницької школи, дослідники західної діаспори найчастіше характеризують добу Хмельниччини як Національно-Визвольну революцію, що відновила державний розвиток українських земель, продовжила традицію старої українсько-руської державності й пронесла її з відповідними змінами й модифікаціями до новітньої доби.

Протягом тривалого періоду, починаючи від часів першої світової війни, українські учені в еміграції послідовно осмислювали державознавчі проблеми, виступали з гострою критикою антиукраїнських концепцій Визвольної війни та діяльності Б.Хмельницького. Втрата доступу до вітчизняних архівосховищ і бібліотек частково компенсувалася можливістю використання зарубіжних джерел, ознайомлення із досвідом роботи різних напрямів західноєвропейської та американської історіографії. Над істориками української діаспори не тяжів диктат політичної та ідеологічної цензури. Тому на сьогоднішньому етапі переосмислення історичних уроків та повернення невідомої чи призабутої історіографічної спадщини не тільки необхідне, але й набуває особливого значення порівняльний аналіз здобутків вітчизняних і

зарубіжних дослідників з актуальних проблем державного будівництва.

Хронологічно наукову спадщину західної діаспори ХХ ст. з названої проблеми умовно можна розділити на два періоди: міжвоєнний (1917 – 1941) і післявоєнний (кінця 1945 р.).

Перший є надзвичайно важливим з точки зору утвердження державницького напрямку в українській історіографії, однією із основоположних праць якого справедливо вважається класична монографія В.Липинського “Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.” (Відень, 1920). Ця та інші праці дослідника відкрили, за словами Д.Дорошенка, нову епоху в студіях над Хмельниччиною. Відтепер основна увага зосереджується не на історії народних рухів, як це домінувало в працях народницької школи, а на державотворчих процесах, на діяльності української еліти – гетьмана, полковників, козацької старшини, шляхти, духовенства, з якою й пов’язується створення козацької гетьманської держави.

Активними прихильниками нового напрямку виступали в 20 – 30-х рр. такі відомі фахівці з козацької тематики, як І.Борщак, С.Дністрянський, Д.Дорошенко, М.Кордуба, В.Крупницький, Р.Лащенко, Я.Яковлів та інші. Вони організували плідну роботу цілого ряду українознавчих осередків в Західній Європі (Український Соціологічний Інститут у Відні, Український Вільний Університет і Високий Педагогічний Інститут імені М.Драгоманова у Празі, Українські наукові інститути у Берліні і Варшаві тощо). Тут активно розвивалися історико-політична, філософська, правнична думка, розроблялися різні концепції української державності, зокрема, студіювалися такі важливі питання, як передумови і труднощі державного будівництва у XVII ст., причини і наслідки загибелі козацької держави, характер і зміст Переяславської угоди 1654 р. і україно-московських договорів XVII – XVIII ст., дипломатична, військова та

політична історія доби Хмельниччини, а також відображення основних подій Визвольної війни середини XVII ст. у західно-європейських джерелах і літературі.

Таким чином, у міжвоєнних роках ученими-емігрантами була закладена добра науково-організаційна основа для вивчення теми за кордоном і висвітлення її в зарубіжних виданнях українською і іноземними мовами. Було зроблено значний крок вперед не тільки у виявленні нових джерел і літератури, запровадженні нових періодичних і монографічних видань, але й у переосмисленні багатьох історіософських і методологічних аспектів, в утвердженні нових концептуальних підходів. Дослідження і висвітлення цієї теми за кордоном засвідчило незнищенність української історичної науки та продовження її кращих наукових традицій.

Про самовідданість науковців промовляє і той факт, що розпочата робота не припинялася остаточно і в роки другої світової війни, і складного післявоєнного “таборового періоду”, коли багато українських учених розділили долю сотень тисяч біженців або “переміщених осіб”. Об’єднаними зусиллями старої і нової еміграції (у цей час на Заході розпочали свою діяльність В. Гришко, О. Оглоблин, Л. Окиншевич, Н. Полонська-Василенко та ін.) вдалося достойно відзначити 300-літній ювілей від початку повстання Б. Хмельницького, видавши з цієї нагоди у 1948 р. збірник наукових статей за редакцією Б. Крупницького. Тоді ж вийшли окремими брошурами і відбитками вміщені у ньому статті В. Гришка, Я. Падоха, О. Прицака, М. Стахіва, що розкривали актуальні і недостатньо вивчені питання про суспільну структуру і міські суди на Гетьманщині, стосунки з Туреччиною, вплив Хмельниччини на формування української нації тощо. На особливу увагу заслуговує стаття О. Оглоблина “Золотий спокій”, опублікована у журналі “Арка”, що по новому висвітлювала соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького.

Тоді ж, у другій половині 40-х рр. з'явилися лекції з історії козаччини М.Андрусяка, праці з історії українського права і козацько-гетьманської держави Л.Окиншевича, підручник з історії України І.Крип'якевича, що мали неабияке значення для поширення наукових знань з актуальних питань Хмельниччини. Публікація наукових і науково-популярних праць, а також відновлення діяльності Українського Вільного Університету, Наукового Товариства імені Т.Шевченка, заснування Української Вільної Академії Наук об'єднали учених старої і нової хвилі еміграції, східних і західних українців. Настала "своєрідна духовна, культурна соборність українська, однак, за свідченням сучасників, "через політиканство другий ренесанс української культури не відбувся", а поява монографічних праць була великою рідкістю.

Звичайно, можна по-різному оцінювати значення цього періоду у науково-видавничій діяльності української еміграції. Українським ученим доводилося працювати в складних умовах, коли на Сході залишився весь потрібний для історика науковий апарат, усі основні архіви, бібліотеки тощо. За словами Б.Крупницького, бракувало найпотрібніших книжок. Навіть, щоб дістати відповідний том "Історії України-Руси" М.Грушевського, треба було докласти надзвичайних зусиль.

Наступне значне піднесення інтересу до подій Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького проявилось в середині 1950-х рр. Тоді в науковій літературі і в періодичних виданнях розгорнулася дискусія про характер і значення українсько-російської угоди 1654 р., укладеної у Москві із попередньою присягою козацького гетьмана і старшини російському цареві на Переяславській Раді. Обговорення вийшло за межі цієї події і торкалося усього комплексу питань українсько-російських відносин та національно-визвольної боротьби українського народу. Учені діаспори доклали чимало зусиль для спростування фальшивих тлумачень Хмельниччини в радянській історіографії, що розвивалася під ідеологічним

пресом Постанови і Тез ЦК КПРС “Про 300-річчя возз’єднання України з Росією”. Як справедливо відзначають сучасні дослідники В.Смолій і В.Степанков, в радянській історіографії сформувався ряд історичних міфів, які справляли і продовжують справляти серйозний вплив на суспільну свідомість не лише української, але й російської громадськості.

Отже, сьогодні необхідна зважена оцінка досягнень як радянської, так і зарубіжної історіографії. Адже віруси ідеологічного протистояння, недовіри і обмеженості не обминули, на жаль, і українських видань західної діаспори. Згадуване політиканство “зужило силу енергії і силу грошей” і призвело врешті-решт до повені різних метеликів і писань звичайних графоманів, що їх видавали запопадливі спекулянти культури (Б.Крупницький).

На цьому фоні виділяються праці О.П.Оглоблина (1899 – 1992), вихованця і професора Київського університету, одного з найвидатніших українських істориків ХХ століття, що плідно працював в найпрестижніших наукових осередках Західної Європи і Америки. Саме в еміграції в повній мірі розкрився його талант вдумливого дослідника козацько-гетьманської державності і політичної думки українських провідних діячів тієї епохи. Визначальним для його творчості є розуміння Хмельниччини не як соціальної, а, насамперед, як Національно-Визвольної революції, прагнення під новим кутом зору розкрити увесь комплекс її соціально-економічних, політичних та духовних передумов, проаналізувати боротьбу різних концепцій та ідей щодо політичного устрою та державної влади козацької України. Наповнені оригінальними міркуваннями і спостереженнями, дослідження О.П.Оглоблина, насамперед, такі, як “Хмельниччина і українська державність”, “Українсько-московська угода 1654 р.”, “Думки про Хмельниччину”, “Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 р.” та ін., стали вагомим внеском

в історіографію проблеми.

У післявоєнний період добрим знавцем історіографічних та методологічних аспектів розглядуваної проблеми зарекомендував себе професор Українського Наукового Інституту у Берліні і Українського Вільного Університету у Мюнхені Б.Крупницький (1894 – 1956). В його наукових працях, видрукованих українською і німецькою мовами (зокрема, двічі видавалися німецькомовна “Історія України” та “Основні проблеми історії України”, а всього він є автором близько 150 публікацій), знайшли відображення такі сюжети “як висвітлення постаті керівника Національно-Визвольної війни українського народу у вітчизняній і зарубіжній історіографії, його ролі у державному будівництві і формуванні української закордонної політики, зв’язок доби Б.Хмельницького з традиціями української державності. Найважливіші історіографічні розробки дослідника вміщені у його рукописному збірнику “Історіознавчі проблеми історії України” (Мюнхен, 1959). Б.Крупницький одним із перших висловив серйозне занепокоєння кризою, що виникла в еміграції у підготовці молодих дослідників доби Хмельницького, яку так інтенсивно вивчала галицька школа М.Грушевського.

Необхідно підкреслити ту обставину, що на післявоєнні десятиліття припала зміна поколінь дослідників в діаспорі. До того ж, з переїздом в кінці 1940-х – на початку 50-х рр. багатьох учених із Західної Європи у США і Канаду значно ускладнилися можливості їх особистих контактів і проведення наукових дискусій. Ці та інші труднощі частково вдалося подолати із організацією у 1960-х – 1980-х рр. таких відомих на сьогодні осередків, як Українське історичне Товариство (його офіційним органом став ще раніше заснований, так само з ініціативи Л.Винара, журнал “Український Історик”), Український науковий інститут Гарвардського Університету, який з 1977 р. видає англomовний журнал “Гарвардські Українські Студії”, Канадський інститут Українських Студій,

що виник у 1976 р. і видає англійською мовою “Журнал українських студій”, Фундація і Центр досліджень історії України імені Петра Яцика та інші. Зрозуміло, тематика наукових досліджень тут різноманітна, але найважливіші питання Визвольної війни українського народу у XVII ст. знаходяться на одному з перших місць.

Як і раніше, зусилля учених спрямовуються на осмислення дискусійних моментів, особливо на пошуки нових джерел і матеріалів, що розкривають роль та місце держави Б.Хмельницького у дипломатичних зв'язках, її геополітичне і внутрішнє становище. Без сумніву, учені західної діаспори досягли значних успіхів у висвітленні цих та інших питань. Заслуговує на ознайомлення і цілий ряд публікацій про причини і обставини занепаду козацької держави та соціально-психологічні характеристики гетьмана, козацько-селянського війська тощо.

Помітним явищем сучасного етапу є підготовка іноземними мовами наукових дисертацій і книг Д.Басараба, Ю.Гаєцького, С.Величенка, Ф.Сисина та ін., присвячених актуальним питанням історії та історіографії Визвольної війни. Не відкидаючи повністю концепцій своїх попередників — представників народницької і державницької шкіл, сучасні дослідники значну увагу приділяють опрацюванню тих сюжетів і методів, які стали популярними у світовій науці протягом останніх десятиліть. Це приносить надзвичайно позитивні результати і значно збагачує історіографію проблеми.

Крім спеціальних монографій, доба Хмельниччини широко висвітлюється в узагальнюючих працях з історії України (Н.Полонська-Василенко, О.Субтельний, А.Жуковський та ін.), у наукових і періодичних виданнях НТШ, УВАН, УІТ, УНІГУ, КІУС та ін.

Отже, наполегливими і цілеспрямованими зусиллями учених західної діаспори як у міжвоєнний, так і в післявоєнний період досягнуто значних успіхів в розширенні

та поглибленні історіографічної і джерелознавчої основи, в утвердженні нових підходів і оцінок концептуального характеру з названої проблеми.